

.....

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

.....

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2-2.13>

А. Р. Ікаєв

викладач циклу спеціальних дисциплін
Київського центру первинної професійної підготовки
«Академія поліції»

Національної академії внутрішніх справ,
здобувач аспірантури Відкритого міжнародного
університету розвитку людини «Україна»

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ У СТРУКТУРІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ВТЯГНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ У ЗЛОЧИННУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Особа злочинця у криміналістиці – це комплексне поняття, входить до поняттєвого апарату науки криміналістики, є практичним інструментарієм у діяльності з розслідування злочину. Тлумачення його змісту охоплює особу ймовірного підозрюваного у вчиненні злочину, особу підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого у вчиненні злочину.

Під час розслідування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, традиційно виділяють два напрями вивчення особи злочинця. Перший – передбачає отримання даних про особу злочинця за залишеними матеріальними та ідеальними слідами. Другий – полягає у вивченні людини під час досудового розслідування з метою формування вичерпної криміналістичної характеристики особи злочинця, її використання під час розслідування злочину.

Типова модель особи, що втягує неповнолітніх у злочинну діяльність, характеризується соціально-демографічними, біологічними, фізичними, психологічними ознаками, що знаходять вираз у механізмі злочину та утворюваній слідовій інформації. Особа, що втягує неповнолітніх у злочинну діяльність, схильна до вчинення хуліганських, антигромадських дій, зловживає алкогольними напоями та наркотичними речовинами, має психічні відхилення, судимість. Їм притаманні такі негативні риси як егоїзм, жорстокість, агресивність, зневажливість до обов'язків суспільства, чужих інтересів і почуттів, жадібність, цинізм.

Загалом особу злочинця у структурі криміналістичної характеристики та методики розслідування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, можна визначити як соціальну та психологічну модель, якій притаманні специфічні риси, це: антисуспільні погляди, негативне ставлення до моральних цінностей, схильність до вибору суспільно-небезпечного шляху для задоволення власних потреб.

Використання даних про особу злочинця сприяє обранню належної тактики слідчих (розшукових) дій, планування та організації розслідування, а також має важливе значення для профілактики злочинів.

Виокремлено чотири основні класи криміналістичних завдань, вирішення яких базується на використанні інформації про ознаки людини.

Перший клас завдань пов'язаний зі встановленням тотожності особи за комплексом його ознак, що відбиваються зовні. Другий клас завдань передбачає вивчення таких ознак людини, які пов'язані зі встановленням фактичної картини злочину. Третій клас завдань, що вирішуються на базі інформації про особу, пов'язаний з визначенням оптимальної лінії поведінки осіб, що розслідують злочин, з врахуванням їх взаємодії з іншими учасниками розслідування, що є предметом криміналістичної тактики. Четвертий клас завдань, під час вирішення яких використовується інформація про особу, є пов'язаним зі здійсненням криміналістичної профілактики.

Таким чином, під час розслідування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність багатоаспектний процес вивчення особи злочинця виражається у складній комплексній діяльності.

Ключові слова: кримінальне провадження, неповнолітні, злочинна діяльність, слідчі (розшукові) дії, ознаки особи, криміналістичне дослідження.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями.

Одним з основних структурних елементів криміналістичної характеристики, що знаходить свій вираз у формуванні методики розслідування будь-яких злочинів, є особа злочинця, і без її дослідження не можливе досягнення завдань кримінального провадження.

Для характеристики особи злочинця можуть бути використані дані різноманітних галузей знання: кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, кримінології, соціології, психології, педагогіки, медицини. Це зумовлено тим, що проблема вивчення особи злочинця потребує всебічного дослідження злочинної поведінки, злочинності як явища, розробки науково обґрунтованих рекомендацій щодо протидії злочинності.

Особливої ваги вивчення особи злочинця набуває за умови розслідування такого суспільно небезпечного злочину, передбаченого ст. 304 Кримінального Кодексу (далі – КК) України, як втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у тому числі у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми. Розслідування злочину, передбаченого ст. 304 КК України, є складним. Це пов'язано з високим ступенем латентності даного злочину, складнощами його виявлення та документування правоохоронними органами, встановленням обставин кримінального провадження.

До проблемних питань належить встановлення та доказування вини особи, яка вчинила втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, адже вона характеризу-

ється низкою негативних рис, негативно впливає на молоде покоління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор. Теоретичним підґрунтям дослідження є роботи вчених-криміналістів, які присвячені формуванню основ криміналістичної характеристики, методики розслідування злочинів та дослідження особи злочинця у її структурі. Такими питаннями займалися В.П. Бахін, В.С. Кузьмічов, В.Г. Лукашевич, М.В. Салтевський, К.О. Чаплинський, Ю.М. Чорноус, В.Ю. Шепітько та інші.

Відповідно, заданням наукової статті є з'ясування теоретичних положень щодо місця та значення особи злочинця у структурі криміналістичної характеристики та методики розслідування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, формування відповідних практичних рекомендацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Встановлення особи – важливе криміналістичне завдання під час діяльності з розслідування злочинів. Така практична діяльність правоохоронних органів ґрунтується на положеннях нормативно-правових актів, використанні криміналістичних методів, засобів і прийомів з метою виявлення, фіксації, дослідження ознак особи. Ця діяльність передбачає, на основі зібраної та дослідженої інформації, побудову ймовірної моделі особи злочинця, організації її розшуку, проведення відповідних оперативних заходів, слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, використання непроцесуальної інформації тощо.

У літературних джерелах можна зустріти ототожнення таких понять як «особа злочинця» в криміналістиці та поняття «суб'єкт злочину» в кримінальному праві. Як відомо, суб'єкт злочину є одним з обов'язкових елементів складу злочину і йому притаманні такі ознаки: фізична особа; осудність; досягнення віку кримінальної відповідальності. Таким чином, поняття «суб'єкта злочину» у кримінальному праві вужче за поняття «особа злочинця» у криміналістиці. Зупинимось на цьому більш детально.

У криміналістичній літературі дослідженню особи злочинця приділялася значна увага. Так, М.В. Салтевський пропонує особу злочинця описувати як соціально-біологічну систему, властивості та ознаки якої відбиваються в матеріальному середовищі й використовуються для розкриття та розслідування злочинів. До таких властивостей належать фізичні, біологічні та соціальні [1, с. 56].

На нашу думку, слід погодитися з О.Н. Колесніченком, який вважає, що до комплексу ознак особи, як елемента криміналістичної характеристики включаються всі ознаки, які можуть служити визначенню ефективних шляхів і методів встановлення, розшуку й викриття злочинця. Частина з них має не тільки криміналістичне значення (наприклад, попередні судимості), але й важливі для розкриття злочину (наприклад, хитрощі злочинця). Зміст даного елемента криміналістичної характеристики визначається набором ознак особи, специфічних для осіб, які вчиняють злочини даного виду, і суттєвих для їх успішного розслідування. Система ознак особи злочинця включає ознаки демографічні, а також ознаки, які відбивають окремі моральні, психологічні особливості (наприклад, риси характеру) [2, с. 80].

Отже, являючись різновидом особи загалом, особа злочинця має загальні ознаки (стать, вік, фах, освіта, соціальний стан, роль у суспільстві), а також властиві лише особі злочинця специфічні ознаки, які визначають і виражають характер і ступінь її суспільної небезпеки.

Слід погодитися із зауваженням А.Ф. Зелінського про те, що про злочинця

можна говорити лише як про людину, яка винна в учиненні злочину, вчинила одну чи кілька умисних, цілеспрямованих, передбачених законом про кримінальну відповідальність дій щодо реалізації загального для неї мотиву [3, с. 22–23].

Тобто, ми приходимо до висновку про певною мірою «умовність» терміну «особа злочинця», адже на відміну від кримінально-правового розуміння, у криміналістичні підходи до розуміння особи злочинця значно ширші.

У кримінально-правовому аспекті особа злочинця виникає після визнання її судом винною та вступу обвинувального вироку суду в законну силу і триває до моменту відбуття покарання та погашення (зняття) судимості. За кримінологічного підходу акцент робиться на генезисі особи злочинця, тобто процесі її становлення і розвитку, який розкриває детермінанти її формування.

Криміналістика традиційно вивчає «професійні» ознаки злочинців, які виявляються, переважним чином у певних способах і прийомах вчинення злочинів, які свідчать на місці вчинення злочинів про характерний «почерк» злочинця.

Криміналістичне дослідження особи злочинця слід розуміти як пошук криміналістично-значущої інформації про невідомого злочинця та оцінку даних про осіб, котрі потрапили в поле зору кримінального судочинства. Криміналістично-значуща інформація про невідомого злочинця містить дані про особу на основі залишених ним слідів як на місці події, в пам'яті свідків, так і за іншими джерелами з метою встановлення напряму і прийомів його розшуку і затримання. Така інформація дає уявлення про загальні ознаки певної групи осіб, серед яких може бути й злочинець.

Отже, особа злочинця у криміналістиці – це особа ймовірного підозрюваного у вчиненні злочину, особа підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого у вчиненні злочину. Це комплексне поняття, що входить до поняттєвого апарату науки криміналістики й практичним інструментарієм розслідування злочину.

У системі ознак, що характеризують особу злочинця і використовуються під

час розслідування злочинів, особливе значення мають дані про ознаки зовнішності особи. Використання ознак зовнішності з метою встановлення особи традиційно здійснювалося під час розкриття злочинів, пошуку та впізнанні осіб, що їх вчинили.

По-друге, вчення про особу злочинця є основою для практичних рекомендацій, для використання у діяльності з виявлення, розкриття, розслідування і запобігання злочинам. Вивчення ознак зовнішності дає можливість прогнозування індивідуальної злочинної поведінки.

По-третє, дані про ознаки зовнішності злочинця широко використовуються під час розробки засобів криміналістичної техніки та проведення судово-експертних досліджень.

І нарешті, використання даних про особу злочинця сприяє обранню належної тактики слідчих (розшукових) дій, планування та організації розслідування.

Таким чином, сьогодні вчення про використання ознак зовнішності під час розслідування злочинів утворило окрему криміналістичну теорію.

У криміналістиці традиційно виділяють два напрями вивчення особистості злочинця. Перший напрям передбачає отримання даних про особу злочинця завдяки залишеним на місці матеріальним та ідеальним слідам. Виявлені сліди дають змогу швидко знайти та затримати злочинця, а надалі провести його ідентифікацію. Другий – передбачає вивчення особи під час досудового розслідування з метою формування вичерпної криміналістичної характеристики особи злочинця та її використання під час розслідування злочину.

З урахуванням ознак особи, що вчинила втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, можна дійти висновку про її типова модель характеризується біологічними, психологічними та соціальними ознаками, що відбиваються у механізмі злочину, навколишньому середовищі.

Вивчення емпіричних даних щодо розслідування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність дає підстави для висновку, що найбільш важливими є такі ознаки особи злочинця: фізичні, соціальні, демографічні, психологічні (в тому числі схильність до хуліганських, антигро-

мадських дій), психічні відхилення, судимість та фахові навички, зловживання алкогольними напоями та наркотичними речовинами.

Серед злочинців трапляються особи з високим рівнем освіти, творчими здібностями та лідерськими якостями. Однак, ці риси у поєднанні із негативними ціннісними орієнтаціями, лише підвищують суспільну небезпеку злочинців. Їм притаманні такі негативні риси як егоїзм, жорстокість, агресивність, зневажливість до обов'язків суспільства, чужих інтересів і почуттів, жадність, цинізм. Типовим є неврівноваженість психіки, схильність до зловживання алкогольними напоями та наркотичними речовинами.

Загалом особу злочинця у структурі криміналістичної характеристики та методики розслідування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, можна визначити як певну модель, соціальну та психологічну, якій притаманні специфічні риси, це: антисуспільні погляди, негативне ставлення до моральних цінностей, схильність до вибору суспільно-небезпечного шляху для задоволення власних потреб або прояву необхідної активності при недопущенні негативного результату.

Необхідність вивчення особи полягає у виявленні та вивченні детермінантів, які сприяли її формуванню та злочинним намірам. З точки зору вивчення особи злочинця у справах про втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, мова йде про близьке оточення та широке коло знайомих, спосіб життя та соціальну орієнтованість, освітній рівень та зайнятість особи, дозлочинну поведінку та причини злочину.

Знання про особу злочинця буде неповним без з'ясування умов її життєдіяльності.

Особі злочинця притаманна система ознак і властивостей, що визначають її як людину, яка вчинила злочин. Являючись різновидністю особи взагалі, особа злочинця має загальні ознаки (стать, вік, фах, освіта, соціальний статус тощо), а також властиві лише їй ознаки, які виражають характер і ступінь її суспільної небезпеки. Здебільшого дані ознаки розподіляють на такі як: соціально-демографічні; кримінально-правові; соціально-рольові;

морально-психологічні. Вказані групи ознак у своїй сукупності становлять структуру особи злочинця.

Соціально-демографічні ознаки містять стать, вік, освіту, місце народження і проживання, громадянство та інші відомості демографічного характеру. У статистичній сукупності осіб, які вчинили злочини, соціально-демографічні ознаки дають важливу інформацію, без якої неможлива повна характеристика особи злочинців. Наприклад, спираючись на таку ознаку, як стать, ми можемо зробити висновок про те, що злочинність чоловіків щодо втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність значно переважає жіночу.

Така ознака як вік злочинців дає змогу виявити кримінальну активність різних вікових груп населення (неповнолітніх, молоді, осіб зрілого віку). Освітні показники вказують на залежність злочинної поведінки від освіти та інтелектуального розвитку особи, які впливають на потреби та інтереси людини. Місце проживання впливає на географію злочинності (міська чи сільська), на її специфіку у курортних зонах, «спальних» районах міст.

Кримінально-правові ознаки – це не тільки дані про склад вчиненого злочину, а й спрямованість і мотивацію злочинної поведінки, одноосібний чи груповий характер злочинної діяльності, види співучасті, інтенсивність кримінальних проявів, наявність судимості тощо.

Соціально-рольові ознаки розкривають функції індивіда, зумовлені його становищем у системі суспільних відносин, належністю до певної соціальної групи, взаємодією з іншими людьми та організаціями у різних сферах життя (неодружений чи глава сім'ї, працездатний чи безробітний).

Типовими ознаками осіб, які вчиняють втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, є низька престижність їх соціальних ролей; відчуженість від навчальних або трудових колективів і водночас потяг до неформальних груп з антисуспільними проявами; завищені потреби, для задоволення яких доводиться порушувати закон. Соціально-демографічні ознаки та ролі характеризують особу злочинця зовнішньо, не окреслюючи її внутрішнього змісту. Останній розкривається через мораль-

но-психологічні якості злочинця, які допомагають з'ясувати, чому особа вчинила злочин і її ставлення до цього.

Моральні ознаки особи показують її світогляд, духовність, погляди, переконання, ціннісні орієнтації. Злочинці відрізняються негативним або байдужим ставленням до виконання своїх громадських обов'язків, дотримання правових норм, вибором незаконних засобів задоволення особистих потреб, егоїзмом, ігноруванням суспільних інтересів тощо.

Психологічні ознаки особи містять особливості її інтелектуальних, емоційних і вольових якостей. Інтелектуальні властивості охоплюють: рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід, широту або вузькість поглядів, зміст і різноманітність інтересів тощо. Дослідження показують, що більшість осіб, які вчинили втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, характеризується зниженим рівнем загальноосвітніх знань, вузьким світоглядом, обмеженими здібностями до певної суспільно корисної діяльності.

Емоційні якості особи характеризують врівноваженість і рухливість нервових процесів (вид темпераменту), ступінь емоційного збудження, силу та темп реагування на різні зовнішні подразники та ситуації тощо. Так, особам, які вчинили втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, притаманні нестриманість, необдуманість вчинків, агресивність, конфліктність, мінливість у ставленні до інших людей.

Вольові риси особи полягають у вмінні свідомо регулювати свою поведінку, здатності приймати та виконувати правильні рішення, досягати поставленої мети. Певна частина досліджуваних злочинців володіє сильними вольовими якостями, але вони слугують для задоволення антисуспільних потреб та інтересів. Інші злочинці характеризуються слабовіллям, піддатливістю, неспроможністю протистояти негативним зовнішнім впливам.

Розглянуті ознаки особи злочинця перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності.

Висновки та перспективи подальшого розвитку. Отже, комплексне вивчення особи злочинців не повинно

обмежуватися встановленням якихось окремих ознак, які лише поверхово характеризують особу, а має проводитися з достатньою глибиною та у їх взаємодії.

Вивчаючи особу злочинців, необхідно систематизувати отримані про них дані за певними критеріями. Ця проблема розв'язується розподілом злочинців на групи й типи, що досягається з допомогою класифікації. Найчастіше використовують класифікаційні групування за такими критеріями: 1) за соціально – демографічними ознаками (стать, вік, освіта): чоловіки, жінки, неповнолітні; різноманітні вікові категорії, зокрема 18-24, 25-29, 30-49 та понад 50 років; з початковою, середньою та вищою освітою; 2) за ознаками соціального становища й роду занять: робітники, службовці тощо; 3) за ознаками місця проживання та тривалості проживання; 4) за інтенсивністю й характером злочинної діяльності (повторність, рецидив, у складі групи, організованого злочинного угруповання; 5) за даними про стан особи в момент вчинення злочину: у стані алкогольного, наркотичного сп'яніння.

Зазвичай, проста класифікація не відбиває всієї сутності явищ, які досліджуються. Тож, окрім таких, які беруть до уваги лише одну ознаку, використовують і складніші групування, що охоплюють одночасно дві-три ознаки. Можна виділити чотири основні класи криміналістичних завдань, вирішення яких базується на використанні інформації про ознаки людини.

Перший клас завдань пов'язаний зі встановленням тотожності особи за комплексом його ознак, що відбиваються зовні. Мова йде про дослідження ознак зовнішності людини, матеріальних слідів-відображень частин тіла людини (рук, ніг, зубів), сліди прояву деяких функціональних комплексів (голос, хода) і специфічної письмово-мовної навички, слідів-речовин. Ці завдання вирішуються із залученням знань криміналістичної техніки.

Другий клас завдань передбачає вивчення таких ознак людини, які пов'язані

зі встановленням картини злочину. Передбачається виявлення та узагальнення широкого кола інформації про індивідуальні соціально-психологічні ознаки злочинця і потерпілого, якими зумовлені їх мотивація і конкретні дії, що стосуються злочину, який розслідується (спосіб вчинення злочину, характер зв'язку між особами). В цьому випадку коло тих відомостей, що підлягають встановленню, визначається криміналістичною характеристикою злочину, а злочинець і потерпілий вивчаються як її найважливіші елементи. Особливості реалізації інформації для вирішення вказаних завдань є предметом розгляду такого розділу криміналістики, як методика розслідування окремих видів злочинів.

Третій клас завдань, що вирішуються на базі інформації про особу, пов'язаний з визначенням оптимальної лінії поведінки осіб, що розслідують злочин, з врахуванням їх взаємодії з іншими учасниками розслідування, що є предметом криміналістичної тактики. В центрі уваги на цім виявляються психофізіологічні та соціально-психологічні якості людей, бо саме вони враховуються під час вибору тактичних прийомів, тактичних комбінацій і операцій.

Четвертий клас завдань, під час вирішення яких використовується інформація про особу, пов'язаний зі здійсненням криміналістичної профілактики.

Таким чином, під час розслідування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність багатоаспектний процес вивчення особи злочинця виражається у складній комплексній діяльності.

Список використаної літератури:

1. Салтевський М. В. Криміналістика : підруч. : у 2 ч. Ч. 1. Харків, Консум, 1999. 416 с.
2. Колесниченко А.Н. Содержание и значение криминалистической характеристики преступлений. *Актуальные проблемы советской криминалистики* : сб. науч. тр. Москва, 1980. С. 81–82.
3. Зелинский А.Ф. Криминальная психология : науч.-практ. изд. Киев, Юринком Интер, 1999. 240 с.

Ikaiev A. Criminal's identity in the structure of criminalistic characteristics and methodology of investigation of minors' involvement in crimes

Criminal's identity in criminalistics is a comprehensive definition which is a component of relevant conceptual framework, a practical tool for crime investigation. Its interpretation covers the identity of potential suspect, suspect identity, identity of accused, defendant and convict identity.

When involvement of minors in crimes is investigated, traditionally we distinguish two areas of criminal's identity examination – we either obtain data on criminal's identity by material and non-material traces or examine the person during pre-trial investigation to formulate the comprehensive criminalistic profile of criminal's identity for its use in investigation process.

Typical model of person responsible for involvement of minors in criminal activity is characterized by social-demographic, biological, physical, psychological features reflected in modus operandi and trace picture. Person responsible for involvement of minors in criminal activity is prone to any kind of aggressive antisocial behavior, alcohol or drug addiction, mental issues and most certainly has criminal history. These people are usually selfish, cruel, they totally ignore any social commitments and obligations, feelings and interests of others, they can be greedy and cynical.

In general the criminal's identity in the structure of criminalistic characteristic and methodology of investigation of minors' involvement in criminal activity can be examined as social and psychological model with some distinct features: antisocial views, negative attitude to moral values, tendency towards selection of dangerous activities to satisfy one's needs.

Use of data on criminal's identity helps investigators to select proper tactics for actions to be taken, planning and organization of investigation, crime prevention.

We distinguish four classes of criminalistic tasks which are performed with use of data on identity features.

First class deals with identification of person by the complex of external features. Second class stipulates examination of person's features, related to restoration of actual crime commission process. Third class includes tasks aimed at selection of optimal behavior for persons investigating the crime with consideration of their interaction with other investigation parties which is a subject of criminalistic tactics. Fourth class of tasks deals with criminalistic prevention.

Therefore in the course of investigation of minors' involvement in criminal activity the multi-faceted process of criminal's identity examination is reflected in complex of tasks.

Key words: *criminal proceeding, minors, criminal activity, investigators actions, signs of a person, criminalistic investigation.*